

ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Etienne Rabaud: Phenomène Social et Sociétés Animales. —
Paris, Alcan, 1937.

§ 1. Ο κ. Ε. Rabaud εἶνε γνωστός διὰ τὰς φυσιολογικὰς καὶ κοι-
νωιολογικὰς του μελέτας. Εἰς τὸ προκείμενον σύγγραμμά του θέλει
νὰ ἐξετάσῃ τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα εἰς τὰ ζῶα, διὰ νὰ ἀντλήσῃ ἐκ
τῆς ἐξετάσεως ταύτης στοιχεῖα τὰ ὅποια νὰ τοῦ χρησιμεύσουν πρὸς καλ-
λιτέραν κατανόησιν τῶν φαινομένων τούτων παρὰ τοῖς ἀνθρώποις.
Ἡ ζωὴ τῶν ζῴων, τὰ ὅποια ζοῦν εἰς κοινωνίας, εἴλκυσεν ἐνωρὶς τὴν
προσοχὴν τῶν παρατηρητῶν καὶ τῶν περιέργων· ἡ μελέτη δὲ τῶν
κοινωνικῶν φαινομένων τῶν ζῴων δὲν ἐβασίσθη ποτὲ ἐπὶ ἀμέσων πα-
ρατηρήσεων ἀλλ' ἐγένετο, οὕτως εἶπεν, διὰ μέσου τῶν ἀνθρωπίνων κοι-
νωνιῶν· ἐπεζητοῦντο ἀπλῶς αἱ μετὰ τούτων ἀναλογίαι. Ἡ μέθοδος
αὕτη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀγάγῃ εἰς κανὲν χρήσιμον ἀποτέλεσμα· πα-
ρελείπετο τὸ σπουδαιότερον στοιχεῖον· ἡ ἔρευνα δηλαδὴ τοῦ στοι-
χειώδους κοινωνικοῦ γεγονότος καὶ ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς καὶ ἀφορι-
σμὸς αὐτοῦ. Μόνον διὰ τοῦ τρόπου τούτου εἶνε δυνατόν νὰ τεθῶσιν εἰς
τὴν θέσιν των αἱ διάφοροι ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τῶν ζῴων
καὶ νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ σημασία των, καὶ μόνον κατόπιν τούτου θὰ εἴμεθα
εἰς θέσιν νὰ ἐπιληφθῶμεν ἐπιφελῶς τῆς ἐξετάσεως τῆς πολὺ περι-
πλοκιωτέρας κοινωνικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, καὶ νὰ ἐννοήσωμεν ὅπως-
δήποτε τὴν αἰτίαν καὶ προέλευσιν τοῦ ἐκτάκτως πολυπλόκου χαρα-
κτῆρος αὐτῆς.

Ὁ συγγραφεὺς ἐπικρίνει ὅλας τὰς μέχρι τοῦδε θεωρίας περὶ τῆς φύ-
σεως καὶ προελεύσεως τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν (τῶν Alfred Espinas,
Hobbes, Locke, Πλάτωνος, Ἀριστοτέλους, Auguste Comte, Durkheim,
κλπ.). Πάντοτε, λέγει, τὰ κοινωνικὰ φαινόμενα θεωροῦνται ὡς κάτι
ἐξωτερικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἄτομα, καὶ ὅτι αἱ ἰδιότητες τῶν ἐξ ἀτό-
μων ἀποτελουμένων κοινωνιῶν δὲν εὑρίσκονται ἐντὸς τῶν ἀποτελούν-
των αὐτὰς στοιχείων (τῶν ἀτόμων).

Ἡ ἐν κοινωνία ζωὴ εἶνε ἀναντιρρήτως φαινόμενον βιολογικὸν καὶ
ἡ βιολογία ἀποτελεῖ τὴν μόνην κλεῖδα πρὸς ἐπιτυχὴ ἔρευναν τῶν κοι-
νωνικῶν φαινομένων. Αἱ ἀνθρώπινοι κοινωνίαι δὲν εἶνε δυνατόν νὰ
ἀποχωρισθοῦν ἀπὸ τοῦ συνόλου τῶν βιολογικῶν φαινομένων καὶ μόνον
ἐν συναρτήσει πρὸς αὐτὰ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν. Ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ
ἀρχίσῃ μὲ συγκριτικὴν ἐξέτασιν τῶν διαφορῶν κοινωνιῶν ἐξεταζομέ-

νοῦ κατ' ἴδιαν ἐκάστου ἐκ τῶν ἀποτελούντων αὐτὰς στοιχείων· ἐκ τῆς ἐξετάσεως ταύτης εἶνε δυνατόν νὰ προκύψουν τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά, ἀπαλειφομένων τῶν εἰδικῶν εἰς ἐκάστην δεδομένην κοινωνίαν τοιούτων. Πρώτιστον προαπαιτούμενον ὁμῶς εἶνε νὰ ἐξετασθοῦν μόνον «πραγματικά» κοινωνίαί καὶ ὄχι ομάδες ἢ ἀγέλαι. Ἐπίσης ἀπαραίτητον εἶνε νὰ καθορισθῇ τί εἶνε κυρίως ἀτομικὸν καὶ τί φαίνεται ὡς κατὰ πᾶσαν πιθανότητα κοινωνικόν. Προέχει, συνεπῶς, τὸ νὰ δοθῇ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα: τί σημαίνει «ἄτομον» καὶ, ποῦ ἀρχίζει καὶ ποῦ τελειώνει ἡ ἀτομικότης. Ἄμα θὰ καθορίσωμεν ἀκριδῶς τὸ ἄτομον κατ' ἀνάγκην θὰ ἀσχοληθῶμεν καὶ μὲ τὸ νὰ γνωρίσωμεν ἐπακριδῶς τὴν φύσιν τῶν σχέσεων ποῦ συνάπτονται μεταξὺ τῶν ἀτόμων. Ἡ ἐξέτασις αὕτη, καθαρῶς φυσιολογικῆς φύσεως, εἶνε ἀπαραίτητος τόσο διὰ τὰς κοινωνίας τῶν ζῶων ὅσον καὶ διὰ τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων.

Ἄφου ἐξετάσῃ διαφόρους ὁρισμοὺς τοῦ ἀτόμου, διδομένους ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων κριτηρίων, ὁ συγγραφεὺς δίδει τὸν ἐξῆς ὁρισμὸν αὐτοῦ: ἄτομον εἶνε πᾶν σῶμα, τὸ ὁποῖον ζῆ ἀνατομικῶς μεμονωμένον καὶ λειτουργικῶς αὐτόνομον. Μόλον τοῦτο κάθε ὄγκος ζωσῆς ὕλης δὲν εἶνε τι μεμονωμένον, ἀλλ' εὐρίσκεται ἐν διαρκῇ συναρτήσῃ καὶ ἐξαρτήσῃ ἀπὸ τὸ σύνολον τοῦ περιβάλλοντός του. Ἐκαστον σῶμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν γειτόνων του καὶ δέχεται τὰς ἐπιδράσεις τιν. Ἡ σχέσις ὁμῶς αὕτη μεταξὺ τῶν διαφόρων ἀτόμων δὲν εἶνε, κατὰ τὸν συγγραφέα, σχέσις ἀνταγωνισμοῦ. Τὰ ἄτομα, οἱ ὀργανισμοί, δὲν εὐρίσκονται ἐν ἀνταγωνισμῷ πρὸς τὸ περιβάλλον των, ἀλλ' ἀνήκουν εἰς αὐτὸ καὶ ὑφίστανται μόνον ἐφ' ὅσον πραγματοποιοῦν διαρκεῖς ἀνταλλαγὰς μὲ αὐτό. Ὅταν αἱ ἀνταλλαγαὶ πίπτουν κάτω ἐνὸς ἐλαχίστου ὁρίου ὁ ὀργανισμὸς ἀσθενεῖ καὶ ἀποθνήσκει δηλ. διαλύεται. Βεβαίως εἰς τὴν φύσιν βλέπομεν «ἐπιτιθεμένους» καὶ «θύματα», ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι τὸ τοιοῦτον εἶνε ἀποτέλεσμα «ἀνταγωνισμοῦ».

Αἱ σχέσεις μεταξὺ ὄλων τῶν ζώντων σωμάτων, τὰ ὁποῖα συνυπάρχουν εἰς μίαν ὀρισμένην στιγμὴν δὲν εἶνε παρὰ μίαν εἰδικὴν περίπτωσιν τῆς γενικῆς ποικιλομόρφου συνδέσεως· ἡ ἀμοιβαία ἐνέργεια δὲν παύει οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν παράγουσα διάφορα ἀποτελέσματα. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἐκδηλοῦται πρὸ παντός εἰς τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον τὰ ἔμφυχα ὄντα συμπεριφέρονται ὅταν συναντῶνται. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως δυνατόν νὰ εἶνε ἐντελῶς ἀρνητικόν· πολλάκις ὁμῶς ἡ συνάντησις προκαλεῖ ἀντίθεσιν ἄλλοτε δὲ ἔλξιν. Ἡ ἀντίθεσις ὁμῶς δὲν εἶνε ἐχθρότης διότι ἕκαστον ὄν ἐνεργεῖ ὡς ἐὰν νὰ ἦτο μόνον. Πρόκειται περὶ ἐρεθισμοῦ τῶν αἰσθήσεων, διότι τὴν ἐπίθεσιν ἀκολουθεῖ ἀμέσως ὑποχώρησις καὶ τῶν δύο ἀνταγωνιστῶν, πρόκειται δηλ. μᾶλλον περὶ ἀμοιβαίας ἀπωθήσεως. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλξις δὲν σημαίνει τάσιν πρὸς ἀμοιβαίαν βοήθειαν. Βεβαίως εἶνε γνωστὸν ὅτι τὰ φυτὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ τὸ φῶς, καὶ τὰ ζῶα ἀπὸ τὰ φυτὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα ζῶα. Ἀλλὰ καὶ τὸ τοιοῦτον δὲν ἐνέχει τὴν ἐννοίαν τοῦ ἀνταγωνισμοῦ καὶ τῆς συγκρούσεως. Ἡ ἀληθὴς σχέσις εἶνε ἡ τῆς ἀλληλεξαρτήσεως

ἤτις ἐκδηλοῦται εἰς τὰς ποικίλας ἀνταλλαγὰς μεταξὺ τῶν ἐμφύχων ὄντων. Αἱ ἀνταλλαγαὶ αὗται εἶνε ἢ φύσεως αἰσθητηριακῆς ἢ μηχανικαὶ ἢ τροφικαί.

§ 2. Τὸ πρῶτον ἐρώτημα ποῦ τίθεται προκειμένου νὰ ἐξετάσωμεν τὰς κοινωνίας τῶν ζῴων εἶνε: τί ἐννοοῦμεν λέγοντες κοινωνία; Πολλοὶ ὀρισμοὶ ἐδόθησαν, ἀλλὰ ὅλοι εἶνε ἀνεπιτυχεῖς διότι ὅλοι δὲν λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τῶν μεταξὺ τῶν ἀτόμων σχέσεις. Αἱ σχέσεις αὗται εἶνε δύο: ἡ μόνωσις καὶ ἡ ὁμαδικὴ συμβίωσις. Ἡ ἐν μονώσει διαβίωσις, ἡ ὁποία εἶνε ἡ κατάστασις πολλῶν ζῴων, ἀνταποκρίνεται εἰς δύο διακεκριμένα φαινόμενα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν εἶνε παθητικόν, ἓνα εἶδος ἀδιαφορίας, καὶ τὸ ἄλλο ἐνεργητικόν, εἶνε δηλαδὴ ἀμοιβαία ἀπώθησις. Τὸ πρᾶγμα γίνεται καταφανές ὅταν τὰ ζῴα συναντῶνται: τὰ τῆς πρώτης κατηγορίας συμπεριφέρονται ὡς ἐὰν νὰ μὴ εἶχον συναντήσῃ τὸ ὁμοίον τῶν: τὰ τῆς δευτέρας ἐπιτίθενται κατ' ἀλλήλων, ἀλλ' ἀμέσως ἀποχωρίζονται καὶ ἀπομακρύνονται ἀλλήλων, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ κανεὶς λόγος εἰδικῆς διὰ τὴν ἐπίθεσιν, ἢ ἀπόκτησις π. χ. ἀντικειμένου τινός. Ἄλλὰ καὶ ὅλαι αἱ συμβιώσεις δὲν ἀποτελοῦν κοινωνίας πραγματικάς. Τοιαῦται μὴ ἀληθεῖς κοινωνίαι εἶνε α) αἱ ἀποικίαι ζῴων (κοράλια κλπ.): ἡ ἔνωσις τῶν ἀποτελούντων αὐτὰ ἀτόμων ὀφείλεται εἰς ἓνα ὕλικόν δεσμόν, εἰς ἀτελεῖ χωρισμόν· β) αἱ λεγόμεναι βιοκοινώσεις καὶ τὰ πλήθη. Αἱ βιοκοινώσεις εἶνε ἄθροισμα διαφόρων ζῴων καὶ φυτῶν, ποῦ εὐρίσκονται ὁμοῦ εἰς ἓνα ὀρισμένον χῶρον, ἀν ὅχι διαρκῶς τοῦλάχιστον πολὺ συχνά. Τὸ πλῆθος εἶνε μία σύνοδος ἀτόμων ξένων πρὸς ἀλλήλα τὰ ὁποῖα συνενώνει καὶ συγκρατεῖ μία ἐπιρροή ἀνεξάρτητος ἀπὸ ἓνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν. Βεβαίως τὰ οὕτω συνευρισκόμενα ἄτομα ἐνεργοῦν ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων, ἀλλ' ἡ ἀμοιβαία αὕτη ἐνέργεια δὲν γεννᾷ κανένα δεσμόν, εἶνε ἀπλῶς συνέπεια τῆς συγκεντρώσεως, ἢ ὁποῖα ὅμως ἐνισχύει τὴν ἀλληλενέργειαν· ἐὰν π. χ. ἐξωτερικὴ τις αἰτία προκαλέσῃ ἀνησυχίαν εἰς ἓνα ἄτομον ἢ ἀνησυχία αὕτη μεταδίδεται ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰς ὅλα τὰ μέλη. Ἄμα ὅμως ἐκλείψῃ ὁ ὕλικός δεσμός ἢ τὸ ἐξωτερικόν αἷτιον διαλύονται ἀμφότεραι αἱ τοῦ εἶδους αὐτοῦ συγκεντρώσεις.

Ἐναντι τῶν ψευδῶν αὐτῶν κοινωνιῶν ἔχομεν τὰς πραγματικὰς κοινωνικάς ομάδας. Ἄλλὰ ποῖον εἶνε τὸ χαρακτηριστικόν αὐτῶν αἷτιον; Δὲν εἶνε ἡ ἔλξις τῶν φύλων, διότι ἡ ἔνωσις ὀφίσταται καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτῆς ἢ καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτήν. Οὕτε καὶ ἡ οἰκογένεια ὑπὸ τὴν ἐννοιαν ὅτι ἡ κοινωνία ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς ἀπογόνους ἑνὸς ζεύγους, ἢ ὅτι βᾶσις αὐτῆς εἶνε ἓν ζῴον θηλυκοῦ γένους. Ἐχομεν ομάδας, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄτομα ἀρχικῶς ἐντελῶς ξένα πρὸς ἀλλήλα, εἴτε μεταξὺ τῶν ἐντόμων εἴτε μεταξὺ τῶν πτηνῶν ἢ τῶν μαστοφόρων: συμβαίνει μάλιστα ἐνίοτε νὰ ἀποτελοῦνται αἱ ομάδες ἀπὸ διάφορα εἶδη ζῴων. Ἡ ἐπιρροή ἢ ὁποῖα τὰ συνενώνει δὲν εἶνε καμμία ἀνάγκη κοινὴ, ὁποῖα εἶνε ἡ ἀνατροφή τῶν ἀπογόνων, ἢ ἡ φωλεά.

Δὲν μένει παρὰ μίαν μόνον αἷτια ἱκανὴ νὰ ἐξηγήσῃ τὰ κοινωνικά

φαινόμενα: ἡ ἀμοιβαία ἔλξις μεταξὺ τῶν ἀτόμων. Αἱ πρῶται παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέως εἶχον ἀντικείμενον τὰς συγκεντρώσεις ἐνός εἶδους μελισσῶν τοῦ *halictus laticeps* καὶ *h. nigricornis*. Κανὲν ἐξωτερικὸν αἷτιον, τοπικὸν ἢ ἀτμοσφαιρικὸν ἢ ἄλλο δὲν ἦτο ἱκανὸν νὰ ἐξηγήσῃ τὰς συγκεντρώσεις αὐτάς, τὴν διάρκειάν τιν, τὸν τρόπον συμπεριφορᾶς τῶν ἀτόμων πρὸς ἀλλήλα παρὰ μόνον ὅτι ἐν ἑκαυτὸν ἦλκυε τὸν γείτονά του καὶ ἠλκύετο ὑπ' αὐτοῦ: ἡ αἷτια ὑπῆρχεν ἐντὸς αὐτῶν τῶν ζῴων. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἔντομα, θεωρεῖ ὁ συγγραφεὺς, ὅτι πρόκειται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ αἰσθητηριακῆς ἐπιδράσεως, περὶ ὕλικῆς ἐπιδράσεως, εἴτε τῆς ὀσφύσεως εἴτε ἀναλόγου τινός. Ἐὐστοιχεῖον τοῦτο τῆς ἀμοιβαίας ἔλξεως θεωρεῖ ὁ συγγραφεὺς ὡς τὸ βασικὸν καὶ καθαρὸν κοινωνικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον διακρίνει τὰς κοινωνίας ἀπὸ τὰς παντὸς εἶδους συγκεντρώσεις, ὅποσαι εἶνε τὸ πλῆθος ἢ αἱ ἀποικίαι. Εἰς τὰς κοινωνίας ἡ ἀμοιβαία ἐνέργεια τῶν μελῶν ἐπ' ἀλλήλων αὐξάνει καὶ ἀναπτύσσεται καὶ καθιστᾷ τὴν ἀμοιβαίαν ἐνέργειαν στενωτέραν. Ἐὐκυριώτερον χαρακτηριστικὸν τῆς ἀμοιβαίας ταύτης ἔλξεως εἶνε ὅτι ἐνεργεῖ ἀνεξαρτήτως τοῦ φύλου τῶν ἀτόμων καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον, πολλάκις μάλιστα διαρκῶς. Προέρχεται συνεπῶς ἀπὸ βασικὴν φυσιολογικὴν κατάστασιν τοῦ ζῴου καὶ οὐχὶ ἀπὸ στιγμιαίαν καὶ παροδικὴν τοιαύτην. Βεβαίως εἰς τὸν ἀνθρώπου προστίθεται καὶ ἓνα ψυχολογικὸν στοιχεῖον δυσκόλως ἀναλυόμενον: ἴσως ἕως ὅπισθεν αὐτοῦ νὰ εὐρίσκεται ἐπιρροή δρῶσα ἐν τῇ κύκλῳ τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων.

Τὴν ἀμοιβαίαν ἔλξιν ὡς τὸ βασικὸν κοινωνικὸν γεγονὸς τὴν εὐρίσκει ὁ συγγραφεὺς καὶ εἰς ὅλας τὰς γνωστὰς κοινωνίας ζῴων: οὕτω εἰς τὰς κοινωνίας διαφόρων εἰδῶν βομβύκων, σφηκῶν, μελισσῶν κλπ. Ἐὐαὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς κοινωνίας σπονδυλωτῶν καὶ μὴ-σπονδυλωτῶν ζῴων: οἷα κόνικλοι, ἢ πρόβατα, ἢ τοῦ γένους τῶν βοῶν (ἓνα μοναχικὸν πρόβατον, ἢ μὴ μίαν μοναχικὴν ἀγελάς ἕμια ἴδει ἄλλα ζῴα τοῦ γένους θὰ σπεύσει πρὸς αὐτά). Ἐὐκατοικίδια ἀναμηρυκαστικὰ ἐνεργοῦν ἀκριδῶς ὅπως καὶ τὰ ἄγρια (ἀντιλόποι, γαζέλλαι κλπ.). Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται καὶ εἰς πολλὰ εἴδη πτηνῶν: οὕτω οἱ σπουργίτι, οἱ κορυδαλλοὶ καὶ ἄλλα κινεῦνται καθ' ὁμάδας τὴν ἡμέραν καὶ τὴν κύκτα. Εἰς ὅλας αὐτάς τὰς περιπτώσεις κανὲν κοινὸν συμφέρον δὲν τὰ συνδέει καὶ ἡ κοινωνία εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀπλουστάτην αὐτῆς μορφήν ποὺ γεννᾷ ἢ ἀμοιβαία ἐπιρροή τῶν ἀτόμων ἐπ' ἀλλήλων.

Ἡ ἀμοιβαία αὕτη ἐπίδρασις ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ὅλης φυσιολογικῆς καταστάσεως τῶν ἀτόμων: δὲν ὀφείλεται εἰς ἐξωτερικὰ αἷτια τὰ ὁποῖα μένουσιν σταθερά. Ὅταν δὲ παρατηρεῖται μεταβολή τις εἰς τὴν ἀμοιβαίαν συμπεριφορὰν τῶν ἀτόμων αὕτη προέρχεται ἀπὸ μεταβολᾶς εἰς τὴν φυσιολογικὴν τῶν ἀτόμων κατάστασιν, εἰς τὸν μεταβολισμὸν τῶν. Ἐπὶ παραδείγματι εἰς διάφορα λεπιδόπτερα καὶ ὑμενόπτερα ἢ ἀμοιβαία ἔλξις ὀφίσταται κατὰ τὴν σκωληκοειδῆ αὐτῶν κατάστασιν ὅχι δὲ καὶ εἰς

τὰ ἀνεπτυγμένα ἄτομα· εἰς ἄλλα ἔντομα συμβαίνει τὸ ἀντίθετον. Ἡ ἐπίδρασις τῆς μεταβολῆς τῆς καταστάσεως ἐπὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιρροῆς τῶν ἀτόμων εὐρίσκεται εἰς διαφόρους βαθμοὺς καὶ εἰς πολλὰ σπονδυλωτὰ π.χ. μεταξὺ τῶν ἰχθύων εἰς τὰς πέστροφας. Ἡ περίοδος τῆς γενετησίου ὄρμης ἀποτελεῖ μίαν σπουδαιστάτην μεταβολὴν τῆς καταστάσεως· εἰς τινὰ ζῆα ἡ περίοδος αὕτη συνοδεύεται μὲ ἐντατικὴν κοινωνικὴν ζωὴν, εἰς ἄλλα συμβαίνει τὸ ἀντίθετον. Ἀλλὰ καὶ ἐξωτερικὰ αἰτία εἶνε δυνατόν νὰ προκαλέσουν ἀλλαγὰς εἰς τὴν φυσιολογικὴν κατάστασιν, ὅπως π.χ. ὅταν κατὰ τὸν Ὀκτώβριον συναθροίζονται αἱ χελιδόνες καὶ ἄλλα ἀποδημητικὰ πτηνὰ διὰ νὰ ἐπιχειρήσουν ἀπὸ κοινοῦ τὰ ταξιδιά των. Ἔλεος ἢ αὐτὴ αἰτία ἐνεργεῖ καὶ εἰς τὰς μικτὰς κοινωνίας δηλ. μεταξὺ ζῴων διαφόρου εἴδους.

Ἡ διαδικασία ὅμως αὕτη τῆς ἀμοιβαίας ἐνεργείας δὲν παραμένει πάντοτε ὁμοιόμορφος εἰς τὰς ἐκδηλώσεις της ἀλλὰ προκαλεῖ διαφόρους συνεπείας, ὃ δὲ πολὺπλοκος χαρακτήρ μερικῶν κοινωνιῶν ὀφείλεται ἀκριβῶς εἰς τὰς συνεπείας αὐτάς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς αἱ νομαδικαὶ κοινωνίαι πτηνῶν, ἀνευ ὠρισμένου τόπου, ἐμφανίζονται ὡς καθαρῶτατοι τύποι χωρὶς καμμίαν ἄλλην ἀνάμιξιν. Μίαν ὅμως φοράν κατ' ἔτος διαλύεται ἢ ἐμάς· τὰ μέλη ἀποχωρίζονται κατὰ ζεύγη καὶ κάμνουν τὰς φωλεὰς των χωριστά· ἀλλ' ἢ ἐξουδετέρωσις αὕτη τῆς ἀμοιβαίας ἔλξεως εἶνε μόνον προσωρινή· μία μεταβολὴ εἰς τὴν φυσιολογικὴν κατάστασιν ἀποκρύπτει πρὸς στιγμὴν τὸ κοινωνικὸν φαινόμενον.

Εἰς τὸ κοινωνικὸν φαινόμενον ἐπιπροστίθεται συχνὰ ἡ μνήμη τοῦ τόπου, ὅπως ὅταν αἱ μέλισσαι, αἱ ὁποῖαι διασκορπίζονται δι' ὅλης τῆς ἡμέρας, ἐπιστρέφουν τὸ βράδυ εἰς τὸ ἴδιον μέρος· ἡ μνήμη τοῦ τόπου δὲν δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀμοιβαίαν ἔλξιν, ὑφίσταται ἀνεξαρτήτως αὐτῆς· ἀποτελεῖ ὅμως μίαν ἰδιότητα κοινὴν εἰς πολλὰ εἶδη ζῴων ἐν κοινωνίᾳ ἢ κατὰ μόναν διαβιούντων· εἶνε ἰδιότης καθαρῶς ἀτομική. Οὐχ ἥττον ὅμως συντελεῖ πολὺ εἰς τὴν διατήρησιν τῶν κοινωνικῶν ὀμάδων. Ἡ ὑπαρξὶς κοινῆς φωλεᾶς ἀποτελεῖ ἀπλῶς μίαν δευτερεύουσαν καὶ τυχαίαν περιπλοκὴν.— Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ τῶν μυρμηκῶν, μελισσῶν, σφηκῶν, τερμητῶν φαίνεται καλλίτερον καὶ πολυπλοκώτερον ὀργανωμένη· τὸ φαινομενικῶς περίπλοκον αὐτῶν ὀφείλεται κυρίως εἰς τὸ ὅτι αἱ κοινωνίαι αὗται ἀποτελοῦνται καὶ ἀπὸ μέλη οὐδέτερα. Ἐξετάζοντες προσεκτικώτερον τὰ πράγματα πειθόμεθα ὅτι ἡ ζωὴ τῶν κοινωνικῶν αὐτῶν ἔντομων δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν ὀμάδων ποῦ σύγκεινται ἀπὸ πτηνὰ· καμμία μεταβολὴ εἰς τὴν συμπεριφορὰν τῶν ἀτόμων δὲν παράγεται ἐκ τῆς ἀμοιβαίας αὐτῶν ἔλξεως.

§ Β. Εἰς τὰς τελειοτέρας κοινωνίας τῶν ζῴων, ὁποῖαι εἶνε αἱ τῶν μυρμηκῶν, τῶν μελισσῶν, τῶν σφηκῶν καὶ τῶν τερμητῶν, διάφορα φαινόμενα ἔδωκαν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῶν ὑπάρχει συντονισμὸς τῆς ἐργασίας, μία συνεργασία γιγνομένη χάριν τοῦ γενικοῦ συμφέροντος, ὅπως π.χ. ὅταν πολλὰ ἄτομα ἐργάζονται εἰς

τὴν κατασκευὴν κοινῆς φωλεᾶς, ἢ ὅταν μέλη τῆς κοινωνίας ἀνταλλάσσουν μεταξύ των τροφάς, ἢ ὅταν συσσωρεύουν τροφάς ἐντὸς τῆς φωλεᾶς. Ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ὑπάρχουν διάφορα εἶδη μελῶν εἰς μίαν κοινωνίαν μελισσῶν ἢ τερμηνῶν θεωρεῖται ὡς σημαῖνον καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας. Ὁμοίως ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ πεποίθησις ὅτι τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας μυρμηκῶν ἢ ἄλλων βοηθοῦν ἀλληλα εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐργασίας των. Ὅλα ὅμως αὐτὰ θὰ προὔπεθετον τὴν ὑπαρξίν συνεννοήσεως μεταξύ τῶν ζῴων χάριν ὠρισμένου ἐκ τῶν προτέρων σκοποῦ, δηλ. συνομιλίαν, ἓνα κώδικα σημάτων, πράγμα τὸ ὁποῖον εἶνε βέβαιον ὅτι δὲν ὑπάρχει μεταξύ τῶν ζῴων. Ἡ ἀντίθετος γενικῶς ἐπικρατοῦσα θεωρία βασιζέται ἐπὶ ἐνὸς ἐσφαλμένου συλλογισμοῦ καὶ μιᾶς ζητήσεως ἀρχῆς: ἐπειδὴ ὑπάρχουν κοινωνίαι ζῴων ἅρα θὰ ὑπάρχει καὶ ἡ δυνατότης τῆς συνεννοήσεως καὶ ἐπομένως ἡ συνενόησις. Εἰς ὅλας τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις αἱ ἀκριδέστεραι παρατηρήσεις δὲν συμφωνοῦν πρὸς τὰς κρατούσας γνώμας: παντοῦ τὰ καθ' ἕκαστον ἄτομα ἐνεργοῦν ὡς ἐὰν νὰ ἦσαν μόνα ὑπήκογτα εἰς τὰ ἐνστικτὰ των, ἀκριδῶς ὅπως ἐνεργοῦν καὶ τὰ κατὰ μόνας διαβιοῦντα ζῷα.

Εἶνε ἀλήθεια ὅτι μεταξύ τῶν ἀνωτέρων σπονδυλωτῶν (κύνες ἢ ἀνώτεροι πίθηκοι) παρατηροῦνται ἐκδηλώσεις τῆς ἐσωτερικῆς ψυχικῆς αὐτῶν διαθέσεως, τὰς ὁποίας εἶνε δυνατόν νὰ ἐννοήσουν οἱ ὁμοιοὶ των: ἀλλὰ καὶ ἐδῶ δὲν πρόκειται κυρίως περὶ ὁμιλίας, ἀλλὰ πρόκειται μάλλον περὶ τῆς ἀφυπνίσεως μιᾶς περιεργείας σχετικῆς πρὸς ὑποσυνειδήτους καταστάσεις, ἔστω καὶ λίαν ἀορίστους, αἱ ὁποῖαι ἄγουν τὸ ζῷον εἰς τὸ νὰ συγκεντρώσῃ τὴν προσοχὴν του ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντός του: γεννᾶται ἐν αὐτῷ οἶονεὶ τὸ αἰσθημα τῆς ἰδίας του ὑπάρξεως, ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζῃ ἑαυτὸ ἀπὸ τὸ περιβάλλον του. Ἀλλὰ ὡς εἶπομεν, πρόκειται περὶ φαινομένου περιοριζομένου εἰς τὰ ἀνώτερα εἶδη σπονδυλωτῶν.

§ 4. Ἐξέλιξις τῶν κοινωνιῶν.— Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐθεωρήθη πάντοτε ὡς θεμελιώδες ὑπὸ τῶν συγγραφέων, προκειμένου δὲ περὶ τῶν ζῴων ταυτίζεται συνήθως μετὰ τὴν κατάταξιν αὐτῶν, διότι ἔχει ἐπικρατήσῃ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ κατάταξις συμπίπτει πρὸς τὴν τάξιν αὐτῶν κατὰ βαθμὸν ἐξελίξεως καὶ προόδου. Ὑπάρχουν ὅμως κριτήρια διὰ νὰ πιστοποιήσωμεν τὴν τοιαύτην ἐξέλιξιν; ὄχι, λέγει ὁ συγγραφεὺς καὶ οἰαδῆποτε ἀπόπειρα διὰ νὰ διαγράψῃ κανεὶς τὴν ἐξέλιξιν τόσον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν ὅσον καὶ τῶν κοινωνιῶν τῶν ζῴων εἶνε καταδικασμένη εἰς ἀποτυχίαν. Κανὲν κριτήριον δὲν χρησιμεύει εἰς τίποτε, καὶ αὐτὸ ἀκόμη κατὰ τὸ ὁποῖον αἱ πρῶται κοινωνίαι θὰ εἶχον ἓνα ἀπλούτερον τύπον. Εἶπομεν ἀνωτέρω ὅτι ἡ ἀμοιβαία ἔλξις, ἡ ὁποία φέρει ἐπὶ ταῦτο διάφορα ἄτομα, εἶνε προϊόν φυσιολογικῆς καταστάσεως: ἢ ὑπάρχει αὕτη ἢ δὲν ὑπάρχει. Ἐπίσης, ὅπως εἶδομεν, τὰ ἄτομα συνέρχόμενα ἐπὶ ταῦτο διατηροῦν τοὺς διαφόρους εἰδικούς τρόπους τοῦ συμπεριφέρεσθαι: συνεπῶς τὸ πιθανώτερον εἶνε ὅτι οἱ τρόποι οὗτοι ὑπῆρχον πρὸ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως, καὶ ἅρα, ὅταν ἤρχισεν ἡ ἐν κοινωνίᾳ

διαβίωσις ἀπετελέσθη ἤδη μία κοινωνία ὄχι ἀπλή, ἀλλὰ πολύπλοκος. Φυσικῶς τῷ λόγῳ ἢ κατάστασις τῆς κοινωνίας δὲν ἀποκλείει τὴν δυνατότητα μεταγενεστέρων μεταβολῶν· ὅλα τὰ ζῆα, τὰ ἐν κοινωνίᾳ καὶ τὰ κατὰ μόνους διαβιῶντα διατελοῦν διαρκῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ συνόλου τῶν συνθηκῶν, αἱ ὁποῖαι εἶνε εἰς θέσιν νὰ προκαλέσουν μεταβολάς· ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι αἱ μεταβολαὶ θὰ καταστήσουν τὴν κατάστασιν πλέον πολύπλοκον ἢ ὅτι ἀποτελοῦν πρόοδον καὶ καλλιτέρευσιν τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν ἐπὶ παραδ. ὅτι οἱ μύρμηκες, ἢ αἱ μέλισσαι ἢ αἱ σφήκες ἐξηλίχθησαν, ἀλλὰ μᾶς λείπουν ὅλα τὰ στοιχεῖα διὰ νὰ διαγράψωμεν τὴν ἐξέλιξιν ταύτην. Εἶνε ἐπίσης ἀναγκαῖον νὰ πεισθῶμεν ὅτι ἡ ἐν κοινωνίᾳ διαβίωσις δὲν ἀποτελεῖ εἰς τὰ ζῆα πρόοδον ἔναντι τῆς κατὰ μόνους διαβιώσεως, διότι τὸ σύνολον τῶν δεδομένων γεγονότων δεικνύει ἀναμφισβόλως ὅτι ἡ ζωὴ τῶν μὲν δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς ἀπὸ τὴν ζωὴν τῶν δέ, καὶ ὅτι ἡ ἐν κοινωνίᾳ διαβίωσις δὲν ἀποτελεῖ παρά μιαν παράθεσιν ἀριθμοῦ τινος ἀτομικῶν διαβιώσεων. Τὰ πράγματα ἐμφανίζονται ὡς ἐάν ζῆα κατὰ μόνους ζῶντα ὑπέστησαν μιαν ἡμέραν μιαν ἀλλαγὴν τῆς φυσιολογικῆς των καταστάσεως τοιαύτην, ὥστε νὰ ἠσθάνθησαν ἀμοιβαίαν πρὸς ἀλληλα ἔλξιν καὶ ἤρχισαν ζῶντα ἐν κοινῷ, χωρὶς ὅμως ὁ τρόπος τῆς ἐν γένει συμπεριφορᾶς των νὰ ὑπέστη σημαντικὴν ἀλλοίωσιν. (Πρέπει ὅμως, διὰ νὰ εἶμεθα συνεπεῖς, νὰ δεχθῶμεν ὅτι εἶνε δυνατόν νὰ συμβῇ καὶ τὸ ἀντίστροφον). Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει τὸ πρόβλημα τῆς ἐξελίξεως τίθεται κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ διὰ τὰ κατὰ μόνους καὶ διὰ τὰ ἐν κοινωνίᾳ διαβιῶντα ζῆα: δηλ. ἀφορᾷ τὰς ἀλλοιώσεις, τὰς ὁποίας ὑφίστανται τὰ ζῆα ἀτομικῶς ἐξεταζόμενα, διότι ἄνευ αὐτῶν δὲν ὑπάρχουν ἀλλοιώσεις εἰς τὰς κοινωνίας. Εἶνε πιθανὸν ὅτι οἱ τρόποι τῆς συμπεριφορᾶς των τὴν σήμερον δὲν εἶνε οἱ ἴδιοι ὅπως ἦσαν ἀρχικῶς, μάλιστα ἢ ἐντατικωτέρα ἀμοιβαία ἔλξις μετὰ τὴν σύμπηξιν τῆς ομάδος νὰ εἶνε καὶ αὐτὴ μία ἀπὸ τὰς ἐπιδράσεις τὰς ὁποίας ὑφίστανται, αἱ ἀλλοιώσεις ὅμως ποῦ δύναται νὰ ἐπιφέρῃ αὕτη δὲν θὰ ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς ἐν κοινῷ διαβιώσεως. Εἶνε παρὰ πολὺ δύσκολον νὰ εἴπη κανεὶς τί μετεβλήθη, τόσον εἰς τὰ σπονδυλωτὰ ὅσον καὶ εἰς τὰ μὴ σπονδυλωτὰ ζῆα, ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ἡ κοινωνικὴ ζωὴ.

§ 5. Τὸ ἀτομικὸν καὶ τὸ κοινωνικόν. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῆς ἐνεργείας τῶν κοινωνιῶν τῶν ζῆων οἴσοδῆποτε καὶ ἂν εἶνε ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν, καὶ ἐκ τῆς συγκρίσεως αὐτῶν μετὰ τῶν ἐν εἶνε δυνατόν νὰ συναγάγωμεν γενικά τινὰ συμπεράσματα. Πρωτίστως ὅτι αἱ διάφοροι κοινωνικαὶ ομάδες ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἄτομα ἐντελῶς ἀνεξάρτητα τὰ μὲν ἀπὸ τὰ δέ· κάθε ἄτομον συμπεριφέρεται ὡς ἐάν νὰ ἔζη κατὰ μόνους· δὲν ἔχουν τὸ συναίσθημα τῆς ὑπάρξεως τοῦ γείτονός των (οὔτε καὶ τῆς ἰδίας ἑαυτῶν ὑπάρξεως). Ἐπ' αὐτῶν ἡ ὁμάς ὡς τοιαύτη δὲν ἀσκεῖ καμμίαν πείσιν. Τὰ καθ' ἕκαστον ζῆα ὑφίστανται τὴν ἐπίδρασιν τῶν λοιπῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ὅπως ὑφίστανται τὴν πείσιν ὁλοκλή-

ρου τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ἡ ὁμὰς ὁμῶς ὡς τοιαύτη δὲν ἀσκει κανένα εἰδικὸν ἐξαναγκασμὸν ἐπὶ τῶν μελῶν. Βεβαίως κάθε ἄτομον ποῦ γεννᾶται ἐντὸς μιᾶς κοιωνίας, θὰ συμμορφωθῆ πρὸς τοὺς θεσμοὺς τῆς κοιωνίας· ἀλλ' οἱ θεσμοὶ οὗτοι προέρχονται ἀπὸ τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα τῶν μελῶν μὲ τὰ ὁποῖα ὁμῶς ταῦτα γεννῶνται· ἡ πίεσις προέρχεται ἀπὸ τὰς φυσιολογικὰς καταστάσεις τῶν ὑποίων συνέπειαι εἶνε οἱ θεσμοὶ οὐχὶ δὲ καὶ τὰνάπαλιν. Συνέπειαι τῶν ἀνωτέρω, λέγει ὁ συγγραφεὺς, εἶνε ὅτι πρέπει πλέον νὰ τεθῆ ἐν ἀμφιβόλῃ ἢ ἀρχουσα γνώμη ὅτι μιὰ κοιωνικὴ ὁμὰς ἀποτελεῖ ἐν ὅλῳ, τὰ δὲ ἄτομα ἀποτελοῦν ἀπλῶς στοιχεῖα τούτου καὶ συντρέχον ἐἰς τὴν διατήρησιν τοῦ ὅλου. Ἡ πλάνη αὕτη ὀφείλεται εἰς μιάν τάσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος νὰ προσωποποιῆ μιάν ὁμάδα ἀντικειμένων, ἀφίνων κατὰ μέρος τὰ κατ' ἕκαστον ἀντικείμενα, καὶ νὰ παρακολουθῆ αὐτὴν ἐν τῇ χρόνῳ ὡς ἐὰν τὰ ἀντικείμενα νὰ παραμένουν διαρκῶς τὰ αὐτά· π.χ. ἕνα οἰκονομικὸν ἢ ἀθλητικὸν συνεταιρισμὸν, ἢ τὸ τάδε Σύνταγμα πεζικοῦ κτλ. Πόσον μεγάλη εἶνε ἡ πλάνη ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ ὁμὰς δὲν παρέχει καθόλου εἰδικὰς συνθήκας ὑπάρξεως τῶν μελῶν τῆς· ἕκαστον τούτων δύναται νὰ ζήσῃ μόνον του χωρὶς νὰ μεταβληθῆ καθόλου ἢ συμπεριφορὰ του· ἀπόδειξις αἱ ὁμάδες διαφόρων πτηνῶν ἢ ἐντόμων. Καὶ ἡ πολλάκις παρατηρουμένη συνεργασία εἶνε ἀπλῶς φαινομενικὴ, σὺδεμίᾳ πραγματικῇ συνεργασίᾳ ὑπάρχει, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια εἶνε ὅτι ἐπικρατεῖ μὴ—συντονισμὸς εἰς τὴν ἐνέργειαν τῶν μελῶν, ἢ ὅποια μόνον ὡς τὸ μαθηματικὸν ἄθροισμα τῶν διαφόρων ἐνεργειῶν δύναται νὰ θεωρηθῆ. Ἀφοῦ δὲ τὰ μέλη μιᾶς κοιωνίας ἀνήκοντα εἰς τὸ αὐτὸ εἶδος ὑπόκεινται εἰς τὰς αὐτὰς γενικὰς ἐπιδράσεις καὶ συνεπῶς ἐνεργοῦν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, εἶνε πολὺ φυσικὸν νὰ ἐκλαμβάνεται τοῦτο ὡς συνεργασία. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἴπωμεν ἐν συμπεράσματι ὅτι ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν κοιωνικὴν κατάστασιν· ὀφείλεται εἰς ὅλας τὰς διαφορὰς μεταβολὰς τὰς ὁποίας ὑφίσταται ὁ ὀργανισμὸς των σὺν τῇ περιβάλλοντι διὰ μέσου τοῦ χρόνου.

Τὰ ἀνωτέρω συμπεράσματα μᾶς παρέχουν ἄρα γε καμμίαν βοήθειαν διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὰς ἀνθρωπίνους κοιωνίας; ἀποτελοῦν ἄρα γε αὗται ἐν ὅλῳ διάφορον τῶν κατ' ἕκαστον ἀτόμων; καὶ τὰ μέλη των ἐνεργοῦν ἄλλως παρὰ ὅ,τι ἐνήργει ἕκαστον κατ' ἴδιον; Ἡ ἀπάντησις τοῦ συγγραφέως εἶνε ἕνα ὄχι κατηγορηματικὸν εἰς τὸ τελευταῖον ἐρώτημα. Εἰς μιάν συνέλευσιν συμβαίνει τοῦτο πολλάκις, ἀλλὰ ἡ συνέλευσις δὲν εἶνε κοιωνία. Εἰς ἕνα πλῆθος, ἀνθρώπων εἴτε ζῶν, αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιδράσεις καὶ ἡ ἀμοιβαία ἐπίδρασις ἐνεργοῦν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Ὅ,τι εἴπομεν διὰ τὸ ἄτομον τὸ ὁποῖον γεννᾶται ἐν ὑπαρχούσῃ κοιωνίᾳ προκειμένου περὶ ζῶν ἰσχύει καὶ διὰ τὸν ἀνθρώπον. Καὶ αἱ ἀνθρώπινοι κοιωνία ἤρχισαν κάποτε. Βεβαίως οἱ ἀνθρώποι ποῦ ἔζων ὁμοῦ ἐδημιούργησαν τρόπον συνεγνωσῆς, μιάν ὁμίλιαν διὰ σημείων εἴτε χειρονομιῶν. Καὶ βέβαια τὸ δυνατόν τῆς συνεγνωσῆς διὰ τῆς ὁμίλιας εἶνε χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ δὲν εἶνε

προϊόν τῆς κοινωνίας, ἀνήκει εἰς τὴν φυσιολογικὴν του κατασκευὴν, καὶ συνεπῶς δὲν συντρέχει εἰς τὴν ἰδρυσιν τῆς κοινωνίας· συνεπῶς μέχρι τοῦ σημείου τούτου δὲν ὑπάρχει διαφορὰ μεταξύ τῶν κοινωνιῶν ἀνθρώπων καὶ ζῴων. Ὑπάρχουν ὁμοίως ἀναντιρρήτως σημαντικαὶ διαφοραί. Αἱ ἀνθρώπινοι κοινωνίαι παρουσιάζουν ἡκῆτι ἐντελῶς ἄγνωστον εἰς τὰ ζῴα· ἓνα κέντρον κατευθύνσεως, μίαν «κυβέρνησιν». Ἀλλὰ ὁ θεσμός οὗτος μόνον εἰς συνεστημένην ἤδη κοινωνίαν εἶνε δυνατόν νὰ εὔρεθῃ καὶ δὲν εἶνε γενεσιουργὸς ἐκείνης αἰτία. Καὶ αἱ ἀνθρώπινοι κοινωνίαι εἶνε ἀτομιστικαί, καὶ εἰς τὸ ἄτομον ἀνάγονται τελειωτικῶς ὅλαι τῶν αἱ ἐνέργειαι. Τὸ κύριον διακριτικὸν αὐτῶν χαρακτηριστικὸν εἶνε ὅτι ὑφείλονται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν καταστάσεων τῆς συνειδήσεως (ἄγνωστον εἰς τὰ ζῴα). Τοιαύτη κατάστασις εἶνε πρωτίστως ἢ ἀπορρέουσα ἐκ τῆς προσοχῆς τὴν ὅποیان ἕκαστος ἄνθρωπος συγκεντρώνει ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ γείτονός του· αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἔλλῃ εἰς συνεννόησιν μὲ αὐτὸν καὶ γεννᾶται οὕτω ὁ κώδ.ξ συνεννόησεως καὶ τέλος ἡ γλῶσσα. Ἐκ τῆς ἀλληλεπιδράσεως δὲ ταύτης γεννᾶται μία σχετικῶς ὁμοία νοοτροπία. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος δὲν εἶνε πρωτίστως προσηλωμένος εἰς τὸν ἑαυτὸν του· ἕκαστος ἐνεργεῖ διὰ ἴδιον λογαριασμόν, ἀφοῦ ὁμοίως ὅλοι ὑφίστανται τὰς αὐτὰς ἐπιδράσεις φαίνεται ὡς ἂν νὰ ἐνήργουν ἀπὸ κοινοῦ.

Ἐκ τῆς δυνατότητος τῆς συνεννόησεως ἢ ὅποια διευκολύνει τὰς ἀνταλλαγὰς πληροφοριῶν, προκύπτει καὶ ἡ εὐκολία ὑλικῶν ἀνταλλαγῶν αἱ ὅποια ἀπολήγουν εἰς καταμερισμὸν τῆς ἐργασίας. Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἡ ὅλη αὐτὴ κατάστασις προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν τῆς κοινωνίας, τὸ ἄτομον ἐξακολουθεῖ νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὸν ἑαυτὸν του, διότι ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτὸν κανονίζει τὰς ἐργασίας του συμφῶνως πρὸς τὴν ἐργασίαν καὶ τῶν ἄλλων. Διαφέρει ὁμοίως ὁ ἄνθρωπος τῶν ζῴων κατὰ τοῦτο ὅτι αἱ μεταβολαὶ τὰς ὅποιας προκαλεῖ ἐπ' αὐτοῦ ἢ ἐν κοινωνίᾳ ζῴῃ ἔχουν τὸ ἀποτέλεσμα νὰ μεταβάλλουν τὴν συμπεριφορὰν του ἐν σχέσει πρὸς τὰς συνθήκας, αἱ ὅποια ἐγεννήθησαν ἐκ τῆς ἐν κοινωνίᾳ διαβιώσεως, ἐνῆ εἰς τὰ ζῴα ἢ ἐν κοινωνίᾳ διαβίωσις κατ' οὐδὲν μεταβάλλει τὸν τρόπον τῆς συμπεριφορᾶς τῶν. Καίτοι παρακολουθοῦν ἀτομικοὺς σκοπούς, τὰ ἄτομα, καθὸ ἔχοντα τὰς αὐτὰς ἀνάγκας, αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ ἐνώσουν τὰς προσπάθειάς των ἢ νὰ προβοῦν εἰς ἀμοιβαίας παραχωρήσεις· καὶ τότε γίνεται αἰσθητὴ ἢ ἀνάγκη μιᾶς κατευθυντηρίου ἐπιδράσεως καὶ δημιουργεῖται ἡ κυβέρνηση. Ἀλλὰ δὲν δημιουργεῖται μία «ὁμάς» ἢ ὅποια νὰ ἔχῃ ἴδιαν ἀνάγκας οὔτε «γενικὸν συμφέρον» διάφορον τῶν καθ' ἕκαστον συμφερόντων. Ἐκεῖνο ποῦ θεωρεῖται ὡς γενικὸν συμφέρον δὲν εἶνε παρὰ ἢ συνισταμένη ὅλων τῶν καθ' ἕκαστον συμφερόντων, τὴν ὅποیان κατὰ πλάνην προσωποποιοῦν καὶ τὴν ἀποκαλοῦν τὸ Κράτος. Οὔτε καὶ δημιουργεῖται κανὲν ὁμαδικὸν αἰσθημα· τὰ ἄτομα προσκολλῶνται πάντοτε εἰς τὰ ἀτομικά των συμφέροντα. Ἡ ἀνάπτυξις τῶν καταστάσεων συνειδήσεως δεικνύει εἰς τὰ ἄτομα ὅτι ἕκαστον ἐξαρτᾶται ἐν τινὶ μέτρῳ

ἀπὸ τὸν γείτονα του καὶ ἐκ τῆς συνεννόσεως δημιουργεῖται μία νοοτροπία κατὰ βάσιν ὁμοιόμορφος, ἢ ἀνάλογος, μεταξὺ τῶν ἀτόμων. ἀλλὰ δὲν πρόκειται ποτὲ περὶ «ὁμαδικῆς» νοοτροπίας. Οὔτε καὶ ἡ δημιουργία τῶν ἔθνων σημαίνει ὁμαδικὴν νοοτροπίαν· διότι ταῦτα ἀποτελοῦνται ἐκ τῆς συνενώσεως πολλῶν μικροτέρων διακεκριμένων ὁμάδων, ὀφειλομένης εἰς ἐξωτερικοὺς εἰς τὰς ὁμάδας ταύτας λόγους, πολ- λάκις εἰς τὰς φιλοδοξίας τῶν ἀρχηγῶν αὐτῶν. Ὁ δεσμός πρὸς τὴν γε- νέτειραν γῆν δὲν εἶνε κοινωνικὸν φαινόμενον ὑπάρχει καὶ εἰς τοὺς κατὰ μόνας ζῶντας. — Ἐὰν ἐξετάσωμεν τὰς καταστάσεις συνειδήσεως θὰ εἶδωμεν ὅτι ἡ ἐμφάνισις αὐτῶν οὔτε αὐξάνει οὔτε ἐλαττώνει τὸν ἀτομισμὸν ἀπλῶς μεταβάλλει τὰς ἐκδηλώσεις του. — Βεβαίως οἱ ἐν κοινωνίᾳ ζῶν- τες ἄνθρωποι ἔχουν ὁμαδικὰς ἀναμνήσεις καὶ ὁμαδικὰς παραστάσεις, ἀλλ' ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ὅλα τὰ άτομα ἔχουν τὰς αὐτὰς ἀναμνήσεις ἢ παραστάσεις καὶ ὄχι ὅτι πρόκειται περὶ ἰδιαιτέρου εἴδους ἀναμνήσεως ἢ παραστάσεων ἔχουσῶν τὸν χαρακτηρὰ τοῦ ὁμαδικοῦ, ἀνεξαρτήτως τῶν λοιπῶν ἀναμνήσεων, ἢ παραστάσεων, καὶ δὲν δύνανται νὰ ἔχουν ὡς συνέπειαν νὰ καταστήσουν τὴν ὁμάδα μίαν ἐνότητα ἐπέκεινα τῶν ἀτόμων.

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Joeger (Werner), *Paideia, the Ideals of Greek Culture*, μετ. Β. Blackwell, Oxford 1939.
- Ratner (Joseph.), *John Dewey's Philosophy* New York.
- Winspear (Alban D.) et Silverberg (Tom.), *Who won Socrates?* 1939.
- Blondel (Maurice), *Lutte pour la civilisation et philosophie de la paix* 1939 Flammarion, Paris.
- Brunschvicg (Léon), *La raison et la religion*, Paris 1939, Alcan.
- Du Noüy (Leconte), *L'homme devant la science* Paris, Flammarion 1939.
- Gonseth (F.), *Philosophie mathématique*, Herrmann et Co Paris 1939.
- Jolivet (Régis), *Traité de Philosophie*. Emm. Witte, Paris, 1939, 1 τόμ.
- Moreau, (Joseph), *L'âme du Monde de Platon aux Stoiciens*. Les Belles Lettres, Paris, 1939.
- Vialatoux (J.), *De Durkheim à Bergson*. Bloud et Gay, Paris 1939.
- Ehrlich (Walter), *Das Verstehen*, Zürich et Leipzig. Rascher, 1939.
- Glock (Carl Theodore), *With. Difthey's Grundlegung einer wissenschaftlichen Lebensphilosophie*. Berlin, Junker u. Dünnhaupt, 1939.
- Groos (Helmut), *Willensfreiheit oder Schicksal?* E. Reinhard, München 1939.
- Künzel (Fritz), *Das Wir. Die Grundbegriffe der Wir-psychologie*. Friedl. Bahn, Schwerin 1939.
- Schmalenbach (Herman), *Geist und Sein (Philosophia Universalis)*. Ba- sel 1939.
- Stumpf (Carl), *Erkenntnislehre*, τόμ. I. Leipzig Joh. Ambr. Barth 1939.
- Eyser (Ulrich), *Lage der deutschen Philosophie. Mass und Wert*. Oprecht, Verl. Zürich, 1939.